

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Володимир Кузнєцов, Аріна Орєхова, Максим Саган

ФІЛОСОФІЯ НАУКОВИХ ТЕОРІЙ ЯК ВІДГАЛУЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. Частина I¹

Аріна Орєхова: *Володимире Івановичу, дякую, що погодилися на розмову! Ваш досвід людини, що впродовж 60–80-х років була причетною і до фізичної, і до філософської спільнот, є надзвичайно цінним. Серед уже опублікованих інтерв'ю Студентського товариства усної історії філософії ще жодне не стосувалося філософії науки, тож сподіваємось отримати від вас чимало унікальної інформації і рефлексій, важливих для історії нашої філософії.*

Володимир Кузнєцов: Радий вас бачити онлайн. І не можу не висловити передовсім подяку ЗСУ, які створили можливість і цього інтерв'ю, і для нашої наукової роботи в цілому. Сподіваюся, інтерв'ю буде пізнавальним і корисним для всіх нас, і ми не пошкодуємо про час, витрачений на нього. Хоча визнаю, що для рефлексій над філософією радянської доби взагалі, як це робили інші учасники проєкту, я не маю достатньої інформації.

Під час підготовки до нашої розмови усвідомив, що моя пам'ять з віком не покращилася, але спільними/колективними зусиллями її можна відновити. Тому я звернувся за допомогою до однокурсників і колег Олександра Габовича, Валерія Загороднюка, Володимира Звиглянича, Світлани Іщенко, Андрія Кулика, Анатолія Лоя, Володимира Ратнікова і Володимира Склярєнка за уточненням інформації щодо згадуваних персон і подій. Щиро вдячний їм, проте лише я відповідальний за прізвища й дати, які будуть наведені

Щодо назви інтерв'ю. Під філософією наукових теорій я розумію філософію науки, у центрі якої – дослідження функцій, атрибутів, компонентів і змін наукових теорій, як вони існують у практиці сучасних теоретизованих наук. Це перш за все фізика, хімія і біологія, в яких нові дослідження переважно починаються не *ab ovo*, а на ґрунті та в межах уже наявних теорій (відповідно – квантово-релятивістських теорій і теорій біологічної еволюції та генетики) і їхнього неодмінного розвитку в складному процесі їх творчого застосування в подальшому пізнанні світу. На мою думку, одним із напрямів теоретичної філософії є вивчення сучасних форм мислен-

© В. Кузнєцов, А. Орєхова, М. Саган, 2025

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Філософія в Україні 60–80-х років XX століття».

ня, до яких належать поняття та теорії з усього спектру наук, включно з самою філософією.

Дитинство, навчання в школі

А. О.²: *Пропонуємо почати з ваших ранніх років. Де ви народились і зростали? Що можете згадати з прочитаного або побаченого? Яким загалом запам'ятався цей час?*

В. К.: За словами батьків, я народився в містечку Грос-Енцерсдорф неподалік Відня, тобто в радянській окупаційній зоні Австрії (у метриці записано Відень). Батько – росіянин родом із села Карпово Калінінської (зараз Тверської) області, штурман-бомбардир бомбардувальника Пе-2. Разом зі своєю військовою частиною він брав участь у бойових діях з літа 1943 року (під час Курської битви). Те, про що батько розповідав мені, не прочитаєш у жодній публікації про Другу світову війну. Наприклад, про розстріл як зрадників тих осіб, яким вдалося перебігти в американську зону окупації і яких американці повернули. Розстрілювали «урочисто», перед вишикуванням на плацу полком.

Батько був нагороджений орденами Червоного прапора, Червоної зірки та багатьма медалями. Мав середню технічну освіту. Мати – українка із села Западинка, що згодом стало частиною міста Васильків (Київська область). Мала незакінчену через війну середню освіту, 9 класів. Із 1943 року вільнонаймана Червоної армії, на війні познайомилася й одружилася з батьком.

Із Западинки, як я у свій час дізнався, також походить професор Олександра Фортова, наша знана спеціалістка з етики. Із цього ж села родом батько відомого радянського дисидента, фізика, кібернетика та філософа Валентина Турчина, який свого часу спрямував академіка Андрія Сахарова на правильний шлях. Він був укладачем збірки «Фізики шутят», яка започаткувала цілу серію подібних збірок. Була навіть збірка «Філософи тоже умеют шутить». Хоча, здається, майже всі українські філософи надто серйозні, щоб жартувати. Один відомий мені виняток – це Сергій Кримський, жартам і афоризмам якого газета «День» присвятила колись кілька номерів.

Якщо під зростанням розуміти шкільні роки, то до школи я пішов 1953-го. Із сім'єю ми «кочували» – жили там, де служив батько. У 1955-му я пішов до 3 класу в сумновідомому зараз усім українцям військовому містечку Енгельс-2 і там навчався по 8-й клас включно (1955–1961 роки). В Енгельс-2 батько відповідав за завантаження ядерної зброї на стратегічні бомбардувальники. Майже кожен рік катастрофа та 9 труп. Енгельс ще відомий тим, що до нього привезли після не надто вдалого приземлення Юрія Гагаріна. Уже на пенсії батько розповідав, що певний час група перших радянських космонавтів тренувалася якраз на цій авіабазі.

Після звільнення батька в запас вони з матір'ю переїхали до Западинки. Десять років будували собі житло. Я пішов у 9 клас до Васильківської школи №2. До речі, в Україні була одинадцятирічна школа, тоді як в РРФСР – десятирічка. Тож мені тут довелося вчитися на рік довше. Через це я вступив до університету 1964-го, а не 1963-го, як міг би. Тоді б я отримав диплом 1968-го, коли студентів

² Тут і далі учасники інтерв'ю позначені ініціалами: **В. К.** – Володимир Кузнецов, **А. О.** – Аріна Орехова, **М. С.** – Максим Саган. Розмова проводилася онлайн за допомогою платформи ZOOM.

ще не призивали до війська, і спокійно вступив би до аспірантури з фізики. А 1969-го почалися прикордонні конфлікти з Китаєм, тож замість аспірантури мені довелося два роки послужити. Отже, не опинись я у Василькові, мабуть, займався б фізикою.

А. О.: *Яке культурне середовище вплинуло на вас? Розкажіть докладніше про свою шкільну освіту. Кого можете пригадати з вчителів і як загалом охарактеризуєте рівень шкільного навчання?*

В. К.: Скільки себе пам'ятаю, полюбляв читати західну художню літературу (Джек Лондон, Марк Твен, Фенімор Купер, Вальтер Скот, О. Генрі, Даніель Дефо, Роберт Стівенсон, Вільям Шекспір та інші). Читав також рекомендовану в школі літературу про війну, зокрема про піонерів-героїв. Думав, що я би на їхньому місці вчинив те саме. Індоктринація або brain washing і русифікація здійснювалися повсякденно й дуже ефективно. У мене років до чотирнадцяти було відчуття, що я народився в найкращій у світі країні, на яку чекає ще краще майбутнє. Є недоліки, але вони будуть подолані завдяки натхненній праці радянського народу, який охороняє найпотужніша у світі радянська армія.

Інтерес до природничих наук і математики формувався науково-популярними книжками Якова Перельмана та трьома томами «Підручника з елементарної фізики» Григорія Ландсберга.

А. О.: *Де ви знаходили ці книжки?*

В. К.: Їх мені радила вчителька фізики з моєї школи у Василькові. У ті часи всі ці книжки можна було придбати в книгарнях, вони видавалися накладом десь під 100 тисяч. Мої зарубіжні колеги навіть дивувалися, коли я казав, що наклад кожного з трьох перших томів виданого в 1970–1980-х роках чотиритомовика творів Арістотеля становив 220 000 примірників!

А. О.: *Які предмети давалися краще? Чи були такі, що викликали нехіть чи ненавість?*

В. К.: Усі навчальні предмети мені були цікаві, навіть історія та суспільствознавство. Батьки підтримували мій інтерес до науки, давали гроші на купівлю потрібних книжок. Давно не був у Василькові, не впевнений, що стара книгарня ще існує. До речі, зникли чотири книгарні та букіністичний магазин на Хрещатику (хоча нещодавно відкрилася книгарня «Сенс»), як і книгарня поруч із моїм помешканням на Березняках.

А. О.: *Кого можете пригадати зі вчителів і як загалом охарактеризуєте рівень навчання?*

В. К.: Як у школі в Енгельсі, так і у Василькові, де я навчався в 9-11 класах (1961–1964), були гарні вчителі з фізики, математики та хімії, а також добре обладнані кабінети для лабораторних. Класна керівниця й викладачка української літератури Валентина Федорівна Березанська докладала титанічних зусиль щоб переконати мене, на той час повністю русифікованого, вивчати українську мову.

Тоді перехід на обов'язкову середню освіту призвів до того, що певна частина учнів байдкувала, відверто не бажала навчатися та фактично заважала навчальному процесу. Але про рівень тогочасної шкільної освіти свідчить те, що без репетиторів я склав на «відмінно» вступні іспити до КДУ ім. Шевченка з математики, фізики та хімії, отримавши «добре» з письмового твору. Щоправда, я два роки їздив на безплатні підготовчі університетські курси з математики.

Але зовсім іншою була ситуація з підготовкою до вступу на механіко-математичний факультет моєї доньки, з якою займався репетитор з математики, та з підготовкою до вступу до КПІ ім. Сікорського мого онука, з яким займалися вже репетитори з математики, фізики, української та англійської мов. Про що це свідчить, пропоную подумати читачам, зокрема персонам, дотичним до організації освіти. У ті часи, як і зараз, були батьки, які орієнтували дітей на навчання. Але деякі цього не робили й тоді, так само, як ті, хто цього не робить нині.

Я спілкувався зі своїми однокурсниками, і не було такого відчуття, що їхні знання зі шкільного курсу фізики або математики значно кращі за мої. Ні, десь рівень був однаковий, хоча деякі з моїх однокурсників закінчили найкращі школи Києва або й України. Адже добра освіта була в багатьох містах.

Єдине, у чому мої київські однокурсники переважали мене, це у володінні англійською. Дійсно, тут я пасував. Сподіваюся, ваше покоління знає іноземні мови значно краще, ніж я тоді.

А. О.: *З приводу цього хотіла вас запитати: у різних своїх публікаціях ви зазначаєте, що англійською і читали літературу, і писали листи, статті тощо, виступали з доповідями, стажувалися в США. Де ви вивчили англійську, на якому рівні зараз володієте?*

В. К.: До другого семестру третього курсу студенти-фізики вчили загальну фізику та потрібні для теоретичної фізики математичні науки. Класичну механіку, електродинаміку, молекулярно-кінетичну теорію, диференціальне та інтегральне числення, векторну алгебру, аналітичну геометрію та інше. Унаслідок засвоєння загальної фізики я залишаюся переконаним в об'єктивному існуванні її предмета: макроскопічних тіл, молекул, газів, електромагнітних полів, атомів.

На третьому курсі (1966–1967) я обрав за фах теорію елементарних частинок, а моїм науковим керівником став академік Остап Парасюк. Упевнений, що ви нічого про нього не чули, як і про його вчителя Боголюбова Миколу Миколайовича, який був одним із видатних вчених Радянського Союзу. Він народився та сформувався як вчений в Україні. Перша його книга була написана українською мовою.

Якось Остап Степанович запитав мене: «ти якою мовою володієш?» Мабуть, він так з гумором сказав. Яке там володіння? Тоді я не мав жодного. «Даю тобі три місяці – навчися читати англійські статті з теоретичної фізики». А яким чином? «Знайди в університетській бібліотеці англійську книжку з фізики та її російський переклад». Я три місяці читав знайомий мені фізичний матеріал англійською мовою, зробив словничок. Трохи-потрохи став розуміти оригінальні статті, але не знав, як вимовляються слова. Так і «вивчив» теоретико-фізичну частину англійської мови.

У 1979 році під час відвідин Великої Британії у групі молодих українських вчених і спеціалістів зрозумів, що пасивне володіння мовою нічого не дає для усної наукової комунікації. Наприклад, сидимо ми на прийомі в мерії Шефільда. Тоді в англійців було враження, що вчені – це привілейована каста в Радянському Союзі. І сусід, учитель, питає мене, а кав'яр у вас кожного дня? А що таке кав'яр? Він мені каже, що це – «fish eggs». Після цього випадку я зрозумів, що потрібно фундаментальніше вивчати сучасну наукову латину, тобто англійську мову.

При Президії Академії наук були безкоштовні курси англійської. Перший раз я пішов туди наприкінці 70-х разом із майбутнім секретарем відділення філософії та права Президії і віце-президентом НАНУ Сергієм Пирожковим. Другий раз – наприкінці 80-х разом із нашою теперішньою завідувачкою відділу Тетяною Гардашук і

Володимиром Звигляничем, зараз державним службовцем у США. Проте так і не позбавився сильного українського акценту, якого не маю, спілкуючись російською. Роблю багато граматичних і фонетичних помилок у спонтанних розмовах англійською. Проте іноземні філософи, для яких англійська не є рідною мовою, мене розуміють.

А. О.: *І на тих курсах вам викладали на високому рівні?*

В. К.: Так, у нас була дуже професійна викладачка Лариса Альошкіна. Вона довго працювала в США. Ми читали класиків англійської літератури, наприклад – Сомерсета Моєма, комуністичну газету «Morning Star», яку можна було придбати у фойє готелю «Дніпро». За напівофіційною рекомендацією викладачки ми також слухали в повільному темпі англomовні передачі Голосу Америки для іноземців. Усе це ми потім обговорювали.

А. О.: *Чи стикалися ви з філософією в шкільні роки? І коли так, то яким чином? Якщо ні, то коли вперше?*

В. К.: У школі не стикався й навіть не знав, що таке філософія. Та й зараз не впевнений, що знаю. Хоча перший, я б сказав – «несвідомий», контакт із філософією стався, здається, у 5 класі, ще в Ангельсі, через російськомовний «Філософський словник», виданий на початку 50-х років. Майже кожна стаття в цьому шедеві словоблуддя мала посилання на праці Сталіна. Деякі статті були присвячені нищівній критиці вейсманізму-морганізму та кібернетики. Такі видання надовго відбили повагу до філософії.

А. О.: *А як вам потрапив до рук цей словник?*

В. К.: Батько двічі закінчив університет марксизму-ленінізму. Була така форма політичної освіти для офіцерів. Тому, щоб орієнтуватися, показувати, що він щось знає, мабуть, купив цей словник. Проте такі словники виховують відразу до філософії.

А. О.: *Чому двічі?*

В. К.: Перше навчання в УМЛ було до смерті Сталіна, а друге – під час хрущовської Відлиги. Потрібно було озброювати офіцерів «новою» інтерпретацією марксизму-ленінізму. Припускаю, що її викладали ті ж знавці цього найвищого надбання людства.

Такі ж метаморфози я спостерігав у викладанні філософії й у філософській дослідницькій праці, коли навчався в університеті (перехід від хрущовського «волюнтаризму» до брежнєвського «розвиненого соціалізму»). І двічі був свідком того ж, коли працював у Інституті філософії: від брежнєвського «Застою» до горбачовської «Перебудови» та від останньої – до пострадянської епохи, до незалежності. Дивувався, як одні й ті ж провідні філософські постаті та партійні функціонери знаходили потенціал пристосовуватись до будь-яких кардинальних соціально-політичних змін. Згідно з пануючими в нашому толерантному суспільстві нормами філософської політкоректності, вважається нечемним вимагати від цих осіб публічного каяття та визнання їхніх попередніх філософських і світоглядних помилок чи переконливого доведення щирості їхніх сучасних поглядів.

А. О.: *Як оцінюєте сучасні словники?*

В. К.: Темою моїх досліджень є наукові поняття та наукові теорії. Я нічого не зрозумів у статті про поняття з «Європейського словника філософій». Тож я обличив спроби зрозуміти решту й подарував той словник колегам. Коли я запитав головного редактора цього словника і мого колегу Андрія Васильченка: «Що ж ви там таке наробили?», він відповів: «Ви могли би подати свою статтю». Але для того, щоб я міг її подати, потрібно було запросити мене. Побачив цей словник уже надрукованим.

Трапилося так, що першими моїми публікаціями були п'ять статей (Анігіляція, Античастинки, Елементарні частинки, Квантова механіка, Поле фізичне) у «Філософському словнику» 1973 року³. Що тут сказати? Можу, як атеїст, проте прихильник Православної церкви України, лише повторити вислів «Несповідимі шляхи Господні».

Через тринадцять років у другому виданні цього словника⁴ до цих статей додалися нові (деякі у співавторстві): Динамічні та статистичні закономірності, Квантова теорія поля, Мислений експеримент, Наукова революція, Невизначеностей співвідношення, Парадигма, Пояснення наукове, Статистичні та динамічні закони, Фізика.

А. О.: *А як ви потрапили до складу авторів?*

В. К.: Зі мною у відділі працювала Вікторія Храмова, яка відповідала в Науковій думці за роботу з цим словником. Вона запропонувала мені написати низку статей з фізики, на що я вдячно погодився.

І тут що цікаве? Один авторитетний співробітник відділу, очолюваного директором Інституту філософії та відповідальним редактором цього словника академіком Володимиром Шинкаруком, каже: «Навіщо у філософському словнику статті про квантову механіку і квантову теорію поля? Це ж суто фізичні теорії». У присутності Шинкарука я пояснив, що ці статті дійсно специфічні, але написані прозоро та зрозуміло. Чому ці статті мають бути включені до філософського словника? Бо вони про фундаментальні теорії сучасної фізики. Не розуміючи їх, принаймні на загальному змістовому рівні, не можна казати, що ти знаєш щось про сучасну фізику. Шинкарук погодився з моїми аргументами, і ці статті залишилися.

2000 року я повернувся зі США, де як стипендіат фонду Фулбрайта працював над проектом «Сучасна філософія права». Із невідомих мені причин фактично укладчі «Філософського енциклопедичного словника»⁵ запропонували мені написати лише низку статей з філософії права (Натуралізм правовий, Правовий економізм, Правовий критицизм, Правовий критицизм расової зорієнтованості, Правовий позитивізм, Правовий постмодернізм, Правовий прагматизм, Правовий реалізм, Правовий фемінізм, Юриметрика). Їхні розширені версії надруковані в п'ятому томі «Юридичної енциклопедії».

До речі, я абсолютно не згоден зі змістом статті «Філософія науки» в згаданому енциклопедичному словнику, яку написав мій найліпший друг аспірантських часів, а потім професор, доктор філософських наук Валентин Лук'янець.

А. О.: *Отже, істина і для вас виявилася дорожчою за друга. А в чому, якщо коротко, полягає головна незгода?*

В. К.: Та ні, не істина, а моє розуміння довірчих стосунків між чоловіками з практично однаковим розумінням завдань філософії природознавства, з майже однаковою освітою, які до того ж дружили родинами. Після захисту кандидатської мій науковий керівник Петро Дишлевий, на той час уже декан філософського факультету, запропонував написати разом з Валентином спільну монографію. Її розділом мала бути моя дисертація. Це на 3–5 років затримало би присудження мені звання старшого наукового співробітника (яким я став у 1979 році). Бо умовою отримання того

³ Див. [Шинкарук 1973].

⁴ Див. [Шинкарук 1986].

⁵ Див. [Шинкарук 2002].

звання була індивідуальна монографія. Я пояснив Валентину цю ситуацію, проте він наполягав на виданні колективної монографії. Треба розуміти, що тоді, за умов цього ліміту на видання книг, наступну зазвичай можна було подавати лише через декілька років після попередньої. Такими були науково-видавничі обставини, які зіпсували на все життя наші персональні стосунки. Проте моє ставлення до згаданої статті залишилося б суто критичним незалежно від стану наших особистих стосунків. Використовуючи його улюблений вираз, у цій статті змішані в одному блюді борщ, котлета та компот. Філософія науки виглядає в ній як усе, що кажуть про науку представники соціології, історії, аксіології, психології, економіки та менеджменту науки з додаванням культурології та наукознавства.

А. О.: *Як ви отримали стипендію для навчання в США?*

В. К.: У середині 90-х років на дошці оголошень на першому поверсі будівлі, де знаходяться два Інститути НАНУ, зокрема Інститут філософії, побачив інформацію про створення Київського університету права при НАНУ. З проханням до співробітників інститутів запропонувати організаторам свої навчальні курси.

На той час я вже закінчив роботу над перекладом (російською) книги Гуннара Скірбека і Нільса Гільє «Історія філософії» (2000 рік). На її основі вирішив спробувати свої сили на викладацькій ниві та запропонував проректору новоствореного університету Світлані Бобровник курс «Історія філософії». Моя пропозиція була прийнята і спочатку курс викладався як двосеместровий. Потім, на виконання вказівок МОНУ щодо скорочення годин на вивчення філософії, він був перетворений на односеместровий. Імовірно, таке скорочення було виправданим для студентів природничих факультетів, але не для майбутніх правників. Перекоаний, що без ґрунтового знання історії філософії неможливо стати мислячим фаховим юристом, відважним та безкорисливим захисником прав людини. Керівництво університету також попросило мене як доктора філософських наук розробити курс філософії права. Таке прохання явно виходило за межі моєї тодішньої компетентності. Ознайомившись із наявними підручниками й монографіями з філософії права, дійшов висновку, що під філософією права розуміється переклад правового матеріалу мовою категорій історичного матеріалізму. Вони практично не торкалися проблематики верховенства права, права як підґрунтя функціонування демократичної держави та вільного громадянського суспільства, невід'ємних прав людини, загальнолюдських цінностей тощо.

У той час я думав стати фулбрайтвським стипендіатом з філософії науки, проте зрештою написав проєкт досліджень з філософії права, отримав його позитивні оцінки від провідних американських філософів права та успішно витримав конкурсний відбір.

У Школі права Мічиганського університету мав плідні обговорення з юристами й філософами права, а також із іноземними стипендіатами. Прослухав курс філософії права професора Філіпа Сопера, автора численних публікацій з теорії права. Опрацював літературу з історії та філософії права, яка була в бібліотеці, придбав кілька сучасних енциклопедій з права та його філософії.

Великий читальний зал Школи майже весь час був заповнений студентами, що свідчить про їхнє сумлінне ставлення до навчання, за яке багато десятків тисяч доларів заплатили або їхні батьки, або вони самі, узявши кредит у банку. Заздрив інформаційному забезпеченню цього процесу. У бібліотеці була практично вся світова література з права та його філософії, видана різними мовами. Зберігалося й зібрання праць корифея всіх наук Йосипа Сталіна російською мовою.

Після повернення в Україну кілька семестрів на основі зібраного матеріалу викладав курс із філософії права та видав за фінансової підтримки фонду Фулбрайта книгу «Філософія права. Історія та сучасність». У ній я реалізував розроблений для аналізу фізичного знання методологічний підхід до права як нормативно-регулятивної системи знання. Вона постійно еволюціонує завдяки свідомій цілеспрямованій діяльності правових теоретиків і практиків з її вдосконалення шляхом пристосування до суспільних потреб і усунення знайдених недоліків і прогалин. Книга містить багато фрагментів класичних праць з філософії права, які на той час були практично невідомі українським правникам і філософам права.

Вступ до університету

А. О.: *Давайте повернемося до більш ранніх часів. Як ви обрали спеціальність і чи одразу вступили до університету? Чи важко це було зробити? Як проходили вступні іспити? Чи можна назвати їх справедливими?*

В. К.: У моєму оточенні не було філософів і правників за професією, тому я й не мріяв про вступ на відповідні факультети. У шкільні роки бачив вчителів, військових, лікарів, інженерів, продавців, столярів, конюхів, колгоспників, трактористів, слюсарів, токарів тощо. З матеріалу шкільних дисциплін уявляв, хто такі видатні фізики, хіміки, біологи тощо. Якщо ж говорити про філософію, то першими в житті я побачив не фахових філософів, а «протофілософів», тобто студентів філософського факультету, з якими мешкав у п'ятому гуртожитку на вулиці Ломоносова.

Навчаючись у Василькові (9-11 класи), я брав активну участь в олімпіадах з фізики й математики, став переможцем київської обласної олімпіади з математики (10 клас), а після неї – навіть призером республіканської олімпіади.

А. О.: *Обласна олімпіада, а тим більше республіканська – надзвичайно серйозний рівень!*

В. К.: От усе це й підштовхнуло мене до думки, що маю шанс вступити на фізичний. Обрав його, мабуть, і тому, що суспільне життя, людина та її свідомість є значно складнішими предметами дослідження, ніж фізичний світ. Від цієї думки я не відмовився й донині. Фізики вивчають непрості, але стабільні фундаментальні об'єкти і процеси в природі, тоді як представники соціальних і гуманітарних наук – суспільні реалії та феномени свідомості, які є надскладними та мінливими артефактами.

Сучасне розуміння суспільних явищ і людської свідомості не сильно відрізняється від уявлень Арістотеля. Їхнє наукове дослідження тільки починається в так званих когнітивних науках. Думаю, що ми знаємо про матеріальну природу незрівнянно більше, ніж нам відомо про людину, її походження, про суспільство й тому подібні речі.

А. О.: *Повернімося до часів вашого вступу. Чи одразу ви вступили до університету? Чи важко це було зробити? Як проходили вступні іспити? Чи можна назвати їх справедливими?*

В. К.: Вступив одразу після школи, у 1964-му. Іспити відбувалися, на мою думку, об'єктивно. Три екзаменатори. Якщо не помиляюся, конкурс був десь 4-5 абітурієнтів на одне місце. Потім дізнався, що до представників деяких національних груп екзаменатори були явно несправедливі. А зараз іноді конкурсу на фізфак взагалі немає та навіть є недобір студентів.

Підготовка до іспитів була важкою, однак корисною. Допомогало готуватися також і те, що в школі, здається, кожної чверті були підсумкові іспити. Вони сприймалися мною як необхідна рутинна риса шкільного життя.

Яке ж це, з точки зору багатьох сучасних батьків, було «знуцання» над діточками та який це «жах»: змушувати їх вивчати елементарну математику й фізику та ще й регулярно перевіряти, як вони опанували навчальний матеріал! Це ж порушення права дитини не навчатися! Дякувати Василю Кременю й усім міністрам освіти за те, що після 1991 року відбулася переорієнтація середньої шкільної освіти на принципи людиноцентризму, точніше дитиноцентризму. Ось і маємо покоління, які не знають, в якому світі вони живуть, байдужі до засвоєння навіть елементарних знань про природу.

Свого часу Альберт Айнштейн порівнював представників тодішнього покоління, які не бажали знати, на яких фізичних принципах працює радіо, з коровами. Приблизно процитую з пам'яті: соромно має бути тому, хто користується таким чудом науки, як радіоприймач, і при цьому цінує його так само мало, як корова – ті чудеса ботаніки, які вона жує. Так що нічого нового не відбувається під Місяцем, однак зараз наслідки елементарної наукової необізнаності значно жакливіші.

А. О.: *Але чи можна говорити, що це лише заслуга Кременя, якщо в усьому світі теж мають місце подібні процеси? Зараз у багатьох виданнях можемо знайти аналітичні статті з приводу того, як відбувається занепад освіти внаслідок інфантилізації освітнього процесу.*

В. К.: Наскільки я знаю, процеси погіршення рівня та якості освіти відбуваються не в усьому світі. Немає такого занепаду в Китаї, Південній Кореї і на Тайвані. Якщо брати Сполучені Штати, Велику Британію чи Німеччину, то там університети залюбки приймають китайців чи індійців, українців чи росіян, які мають потрібні розумові здібності, шкільні знання й бажають займатися наукою. Дійсно, багато юних мешканців цих країн не бажає бути науковцями, бо пристойний рівень життя можна забезпечити, працюючи, наприклад, у бізнесі. Наука ж така річ, що вимагає багато зусиль і часу, проте не завжди та не всі, хто мріяв стати науковцями, досягають у ній успіху.

А. О.: *А що можете сказати про своїх викладачів?*

В. К.: Професорсько-викладацький склад фізичного факультету забезпечував високий рівень освіти з фізики. Про це свідчать дві обставини. По-перше, у нас викладали фізики з міжнародною репутацією. Це, наприклад, Кирил Толпиго, Володимир Сугаков і Соломон Пекар. Останній у 30-ті роки, будучи студентом, викладав квантову механіку для однокурсників. Як вам це в 30-ті роки? Попереднє покоління фізиків не розуміло квантову теорію з її зовсім іншими, ніж класичні, поняттями та моделями, стилем мислення й баченням фізичного світу. По-друге, багато випускників фізфаку стали відомими у світі завдяки своїм оригінальним працям, а деякі навіть працюють професорами провідних західних університетів, співробітниками фізичних центрів та інститутів.

А. О.: *До речі, чи не додасте ви тут чогось і про вашу викладацьку кар'єру?*

Залучення фахівців з наукових установ нині, наскільки мені відомо, не є типовим для філософських факультетів. І, знову ж, наскільки мені відомо, майже ніхто не запрошує для викладання дослідників з Інституту філософії. Але я в 1989–1991 роках викладав у вас, тобто на філософському факультеті КДУ, на запрошення тодішнього декана Миколи Тарасенка. Він доручив мені викладати теорію діалектичного матеріалізму. Чому? Бо всі тодішні фахівці відмовилися її читати. Мабуть, відчували дух часу.

А. О.: *А ви все ж читали цей предмет?*

В. К.: Так, читав – після трьох місяців підготовки.

А. О.: *Як ви готувалися до цього курсу? Як добирали матеріали, як викладали?*

В. К.: В Інституті існувала заснована Володимиром Шинкаруком світоглядна школа, яка намагалася надати філософським категоріям людське обличчя, скажімо так. Я уважно прочитав праці її представників і спробував додати до їхнього тлумачення категорій простору, часу, руху, розвитку та світу тогочасний природничий матеріал. Наскільки це було корисно, не знаю. Проте підготовка й читання лекцій як збагачували мій філософський і викладацький досвід, так і трохи збільшували мою майбутню пенсію.

Іноді тебе кличуть не тому, що ти щось можеш сказати зі свого фаху, а тому, що знайомий з тими, хто має повноваження тебе запросити. Але мене запросив читати курс філософії фізики у 2009 році в Могилянці завідувач кафедри фізико-математичних дисциплін і мій однокурсник Петро Голод, який знав, що я досліджую філософські проблеми фізики. До речі, силабус мого курсу був визнаний у 2022 році одним із найкращих на конкурсі Американської асоціації філософії науки.

Інститут філософії має договір про співпрацю з філософським факультетом. Проте, наскільки мені відомо, лише член-кореспондент Академії наук Назіп Хамітов запрошений для викладання у вашому університеті.

А. О.: *Але ж у нас професор Пролєєв дуже плідно викладає. Однак, справді, загалом співпраця зовсім не та, про яку ми читаємо в деяких інтерв'ю щодо 1960–1980-х. Можливо, не від доброго, так би мовити, матеріального життя.*

В. К.: Ну, щодо мене, то я би згодився викладати на благодійних засадах і за умов добровільного відвідування студентами мого курсу з сучасної філософії, тобто не конкуруючи за гроші з вашими фахівцями з філософії та методології науки.

А. О.: *Повоєнний етап світової історії позначений розвитком науки і техніки, що не могло не впливати на збільшення авторитету фізики – і так не наймаргінальнішої галузі знання. Чи могло й це вплинути на ваш вибір факультету? Які очікування у вас були від навчання і чи справдилися вони?*

В. К.: Я був свідком початку науково-технічної революції, пишався досягненнями Радянського Союзу в космосі, створенням потужного ракетно-ядерного щита, який захищав, як нам казали, «миролюбний» радянський народ від нападу «агресивного» блоку НАТО. З часом дізнався, що до створення цього щита, по-перше, були долучені українці або вихідці з України (Валентин Глушко, Сергій Корольов, Володимир Челомей та інші), і, по-друге, створення ракет спиралося на захоплені німецькі досягнення, а ядерної зброї – на крадені американські секрети.

Щодо очікувань. У молодому віці бажаєш більше, ніж тобі може дати оточення, і не розумієш обмеженості своїх розумових здібностей. За великим рахунком, зараз я задоволений отриманою теоретико-фізичною освітою.

У Масачусетському технологічному інституті навчалися і викладали 81 лауреат Нобелівської премії. Фактично нобелівські лауреати виховують нових нобеліантів. Мабуть, щось передається таке, що не можна прочитати в підручнику. На нашому фізичному факультеті вчених нобелівського рівня не було, хоча деякі його випускники обрані до академій наук різних країн.

А. О.: *Яким був склад вашої студентської групи?*

В. К.: На фізфаку групи формувалися двічі. Після вступу та перед обранням спеціалізації в другому семестрі третього року навчання. Друга група, до якої входив я,

складалася з шести осіб і була сформована для вивчення теорії елементарних частинок.

М. С.: *Як би ви описали культурний чи філософський світогляд 18-19-річної людини вашого часу? Як вона думала, про що? Чи бачите ви якусь ключову різницю між сучасною людиною цього віку і людиною вашого часу?*

В. К.: Нічого не можу сказати про те, що відчувають сучасні студенти фізичного факультету, бо не викладаю їм. Я багато років спілкуюся з магістрантами теоретичної фізики Києво-Могилянської академії. Думаю, їхня зацікавленість фізикою збігається з тією, яку мав я і мої однокурсники. Не в усіх, але в більшості. Усе залежить від того, хто вам що та як викладає. І, звісно, яким є ваше ставлення до предмета викладання.

Ті науковці, що активно займаються фізикою чи математикою, часто не бажають ставати керівниками, директорами, ректорами, політиками, бо це буде відволікати їх від досліджень. Ось чому в нашому політикумі практично немає осіб із ґрунтовною науковою освітою. Переважають колишні партійні функціонери та юристи, онуки та правнуки Вишинського.

Різні філософії, різний досвід знайомства з ними

М. С.: *А якщо говорити в цілому про студентство тогочасне, яке ставлення типового студента до філософії, до якихось світоглядних питань? Яка в нього була, так би мовити, первинна рамка розуміння?*

В. К.: Офіційно визнані філософи 1960-х були скомпрометовані підлабузницькою позицією за сталінської епохи. Усе те, що вони казали про науку, про кібернетику, генетику, філософію, взагалі не мало жодної цінності.

Тогочасні філософи не спромоглися зацікавити природничиків філософією. Нам викладали філософські курси, але це були оглядові курси з наголосом на матеріалізм і на діалектику. Я матеріаліст і, у певному сенсі, діалектик, бо вважаю, що наука розвивається, а раз розвивається, то є певні закономірності, які філософи й історики науки мають досліджувати. Називати їх закономірностями розвитку науки чи діалектичними закономірностями можна, але застосування тільки термінів матеріалістичної діалектики або якоїсь чергової новомодної синергетики недостатнє для їхнього виокремлення, розуміння та застосування.

Що розвивається, чому та як, коли філософи кажуть про розвиток фізики? У радянську добу мало хто з філософів ставив такі питання. Зробили посилання на Леніна та й по всьому, більше нічого не треба. Ось таке було обґрунтування філософських рефлексій про науку. Таке філософування про науки й породило в моєму поколінні скептичне ставлення до філософії.

У мене особисто це ставлення було трішки іншим завдяки спорадичному спілкуванню зі студентами філософського факультету, котрі мешкали у п'ятому ґуртожитку на Ломоносова. Вони порадили прочитати деякі статті Альберта Айнштайна, Вернера Гайзенберга та Нільса Бора, присвячені філософським питанням сучасної фізики.

А. О.: *Чи можете ви назвати когось із тих студентів-філософів? Можливо, ваші шляхи перетиналися після того, як ви потрапили до Інституту філософії?*

В. К.: На жаль, не пам'ятаю. Є світлина одного з наших диспутів, проте зараз вона в іншому моєму помешканні.

А. О.: *Яке враження на вас справили ці статті, особливо в порівнянні з тією філософією, з якою ви стикалися?*

В. К.: Я був сильно здивований тим, що можна розповідати зрозумілі для студента-фізика речі про природу й суть фізичного пізнання без використання складної математичної техніки та без посилань на класиків марксизму-ленінізму. Проте зараз мені здається, що фундатори сучасної фізики дали надто загальне, навіть початкове уявлення про співвідношення фізики і природи, фізики і філософії, фізики і математики. Творці сучасних фізичних теорій, на жаль, не залишили нам розгорнутих і деталізованих візій будови теорій (їхніх складників, зв'язків між ними та їхнього розвитку).

Описуючи розвиток науки, доцільно характеризувати її за допомогою ближчих до неї конкретних концептуальних моделей і притаманних їй патернів. Маю на увазі виявлення того, що є в науці, чому та як вона функціонує і змінюється. Парадигмально-революційна модель науки та її розвитку Томаса Куна фіксує в спрощеному вигляді сприйняття науковцями нових ідей і не торкається їхнього надскладного та мінливого втілення в компонентах наукових теорій і чинниках та взаємовпливах їхніх змін.

На жаль, багато хто не розуміє, що Кун не сформулював незаперечних і остаточних істин про науку. Кун побудував певну соціологічно-психологічну модель, яка за збігом обставин набула в пострадянському філософському просторі загальноприйнятого статусу абсолютної й універсальної істини про науку та розвиток. Вона, як і кожна модель, має певну область застосування, в якій формулює і намагається розв'язати проблеми, що мають сенс лише в ній.

Взагалі, у сучасній філософії науки панують спрощені візії теорій, які спричиняють аналогічні візії науки. Проте теорії є надскладними сучасними формами пізнання, найвищими на даний час варіантами втілення природного інтелекту.

Філософу науки потрібно в його розмислах про науку та її пізнання враховувати думки не тільки Айнштайна, Бора та Гайзенберга, а й продовжувачів їхньої справи: Пола Андерсона, Стівена Вайнберга, Френка Вільчіка, Кліфорда Трусдела й багатьох інших видатних дослідників з різних наук, які рефлексують над тим, що роблять природознавці.

А. О.: *Ви згадуєте про свої студентські роки дуже позитивно, про рівень викладання принаймні. А чи є щось таке, що, наприклад, зараз на більш високому рівні? Чи, можливо, щось, що тоді викликало занепокоєння?*

В. К.: Щось важко згадати, бо пам'ять така річ, що згадуєш переважно позитивне. Викладачі були професіоналами своєї справи. Проте, наприклад, на ті часи закордонні фізики почали використовувати математичні методи, які нам не викладали. Прикладом є топологія. У нас також не викладалося в достатньому обсязі програмування.

Не занепокоєння, а обурення викликало багато навчальних годин на «науковий» комунізм, «науковий» атеїзм і політекономію соціалізму. Щоб залучити нас до вивчення історії КПРС, її викладач Василь Лось стверджував, що опанування її разом із знанням сказаного Ленініним про партію як керівну силу суспільства допоможе нам перемогти в будь-якій політичній дискусії. Цікаво?

У вас, з одного боку, невизначені перспективи працевлаштування, але простір для вашого власного професійного розвитку незрівнянно більший, ніж був тоді навіть на фізичному факультеті. Я вже не кажу про філософський, юридичний чи історичний. Там були певні догми, за межі яких ніхто не міг вийти.

А. О.: *Наскільки в університетські роки ви взагалі цікавилися філософією і як її бачили?*

В. К.: Іноді читав доступні в ті часи переклади книг і статей з філософії фізики, які мені порадили знайомі студенти-філософи.

А. О.: *Як вам її викладали?*

В. К.: Філософію нам викладала два семестри пані Олена Білогуб. Перший – діалектичний матеріалізм, другий – історичний. У порівнянні з тогочасними підручниками її лекції були більш інформативними та доповнювалися цікавими епізодами з життя видатних філософів. Як зараз бачу Канта, за виходом якого на прогулянку мешканці Кьонігсберга дізнавалися час.

Крім того, етику й естетику (здається, на 3 курсі) нам цікаво викладала вже згадана Олександра Фортова, після курсу якої я з задоволенням ознайомився з перекладом книги Катарини Гільберт і Гельмута Куна «Історія естетики», виданим в СРСР у 1960 році. Пізнавальними були лекції з політичної економії капіталізму. Прізвище викладача забув. Прізвищ викладачів наукового комунізму та наукового атеїзму теж не пам'ятаю.

М. С.: *Як ви оцінюєте сучасне викладання філософії студентам-природничникам?*

В. К.: У написаній мною спільно з Олександром Габовичем книзі «Філософія наукових теорій» стверджується, що як нинішнє, так і попереднє викладання філософії робить її непривабливою для студентів і аспірантів нефілософських спеціалізацій⁶. Чому?

Зараз неможливо викладати філософію, як це було в радянські часи з їх обов'язковими канонічними, примітивної матеріалістичної спрямованості текстами, які студент мав принаймні законспектувати. А зараз що конспектувати та вивчати? Твори сучасних володарів філософської думки на кшталт Мартіна Гайдегера, який стверджував, що науковці не вміють мислити?

Аспірантів і науковців інститутів Академії наук, думаю, можна було б зацікавити філософією фізики, філософією математики, філософією біології, філософією історії тощо. Але в Центрі гуманітарної освіти при Президії НАН України це не робиться. Принаймні знайомі мені науковці, тобто колишні аспіранти, яких озброювали філософією в цьому Центрі, не надто задоволені тим, що та як їм викладали.

Філософію раніше примушували вивчати, а зараз філософією викладачі та професійні філософи мають зацікавити учнів, студентів, аспірантів, науковців, а також пересічних громадян. Цього, на жаль, немає. Відведений на вивчення філософії в університетах час дуже обмежений. Викладач філософії каже щось про Сократа, щось про Арістотеля, щось про Декарта, щось про Сковороду, щось про постмодернізм. Усе це в свідомості студента-фізика, математика чи біолога не залишається. Він не бачить практичного застосування.

А. О.: *А як ви ставитеся до того, що це може бути двосторонній процес? Звичайно, є об'єктивні причини: короткі курси, іноді низька якість викладання тощо. Але, з іншого боку, маємо студентів, які не зацікавлені у філософії, вважають її навіть не другорядною, а якоюсь залишковою дисципліною і ставляться до неї з величезною упередженістю. Тож навіть викладач, який прагнути зацікавити або розкрити студентам видатні ідеї, не зможе цього зробити, бо його просто не бажать слухати.*

⁶ Див.: [Габович, Кузнєцов 2023: 19-20].

В. К.: У філософії дуже велика та багата історія, яка рясніє оригінальними ідеями, що визначали розвиток цивілізації і науки. Її викладач завжди може знайти думки, співзвучні тим ідеям, які обговорюються зараз у праві, фізиці, математиці.

Я маю практично всі підручники з філософії науки, видані в Україні. Там немає нічого, що може зацікавити не-філософа. По-перше, є постійне переповідання росіян. А що, російські філософи – це вершина світової філософії? По-друге, є не-професійний і апологетичний переказ Куна, Фоєрабенда, Лакатоса, Попера. А де критика їхніх тлумачень науки та її історії? Зацікавлений студент може сам прочитати українські переклади деяких їхніх творів. По-третє, нечисленні авторські інновації не апробовані публікаціями в реферованих журналах з історії та філософії науки. По-четверте, у посібниках немає не лише обговорення філософських питань сучасної науки, а й посилань на такі дискусії. Таким чином, підручники не повідомляють нічого про сучасні філософські проблеми фізики, космології, математики й біології, а також про те, які їхні розв'язки пропонують західні філософи науки.

Стосовно викладання. Я ж теж викладаю філософію студентам і аспірантам різних фахів. Мені здається, що я знаходжу певні ходи, цікаві принаймні магістрантам з теоретичної фізики Києво-Могилянської академії і студентам бакалаврату з права в Київському університеті права. В останньому я більше десяти років викладав історію філософії, філософію, філософію права та концепції сучасного природознавства. Після кожного іспиту я проводив опитування, як студенти оцінюють мої лекції за десятибальною шкалою. У середньому отримую оцінку 8-9 балів.

У мене був лише один студент (з понад п'ятисот), який казав, що він нічого у філософії не розуміє і не здатен зрозуміти. Отак відверто і сказав, чесно. Після того, як я примусив його зробити конспект мого посібника з історії філософії, він отримав «задовільно».

А. О.: *А чи існують особливі підходи до таких студентів, наприклад, до студентів-фізиків або математиків? Від інших викладачів з філософського факультету, які викладали філософію науки, можна почути, що ця аудиторія дуже непроста.*

В. К.: Згоден, згадана вами публіка дуже зубаста та не визнає жодних авторитетів, які котируються в нашому філософському середовищі. Вам теж раджу бути такими! Здається, сучасні філософські метри це розуміють, тому й не читають спецкурсів із загальної філософії науки та філософій конкретних наук студентам-математикам і фізикам.

У мене є кілька запитань, які ставлю на початку курсу філософії фізики. Серед них – «що таке фізична теорія?», «з яких компонентів складається теорія?», «навіщо фізиці математика?». Після обробки відповідей бачу, що вони не розуміють навіть таких простих речей. Тоді я кажу, які ж ви фізики-теоретики? Почнемо з'ясовувати, як побудовані класична і квантова механіка. Парадокс: усі вони вже вміють застосовувати ці теорії принаймні для розв'язання типових навчальних задач, але не знають, як використовувати ними теорії побудовані. Відсотків 50-60 зацікавлюються цим, решта – ні. Що я можу зробити? Це залежить від того, які упередження є в людини.

Якщо людина бажає розширювати науково-філософський горизонт, вона слухає, ставить питання. До речі, у мюнхенському метро вільний доступ на платформи для посадки у вагони. У вагонах є попередження не тільки про величезні штрафи за без-

квитковий проїзд, але й об'яви про значення філософії. Принаймні кожен має шанс скористатися, а чи скористається – його справа.

Яким би розумним не був студент, та коли йому викладають новий матеріал, він щось у ньому не розуміє. Викладач має пояснити незрозумілі пункти. Отже, філософія науки є проясненням як буденних, так і наукових понять.

Диспут за участі Павла Копніна

А. О.: У статті «Від вивчення теоретичної фізики до філософського моделювання наукових понять і теорій: під впливом Павла Копніна та його школи» ви згадуєте про диспут за участі Копніна⁷. Що було приводом для цього диспуту?

В. К.: Тоді я про привід нічого не знав. Уже в інститутські часи активний учасник цього диспуту мій старший колега та співавтор Сергій Кримський казав, що це була боротьба між догматиками-сталіністами та філософами, які намагалися осучаснити марксистсько-ленінську філософію й розвинути її з урахуванням тогочасної науки та соціально-політичної практики. Якби не дружні стосунки Копніна з впливовою особою в ЦК КПРС (Мирослав Попович писав, що Копнін мав приязні стосунки з Петром Демічевим⁸), історія сучасної української філософії була б зовсім іншою.

А. О.: Чи часто тоді відбувалися подібні заходи?

В. К.: Не знаю.

А. О.: Хто був опонентом Копніна?

В. К.: Не пам'ятаю.

А. О.: Скільки було відвідувачів?

В. К.: Актова зала Жовтого корпусу була переповнена.

А. О.: Як той диспут завершився?

В. К.: На моє тодішнє розуміння, перемогою Копніна та його прибічників.

А. О.: Там же ви зазначаєте, що дізналися про диспут з оголошення в Жовтому корпусі, коли самі навчалися в Червоному⁹. Які ще були факультети в Червоному на той час? На якому поверсі здебільшого проходили заняття і як запам'ятався Червоний корпус?

В. К.: У Червоному корпусі були також точно механіко-математичний, радіофізичний та біологічний факультети. Можливо, ще хімічний. Фізичний факультет був на половині другого поверху, частина аудиторій на третьому. Деякі лабораторії – на першому чи в підвалі.

Лекції розбивалися на дві частини по 45 хвилин. Після перших 45 хвилин повітря ставало задušним, тому була обов'язкова 10-хвилинна перерва для провітрювання аудиторії.

А. О.: «Однак пасивна присутність на цьому диспуті зумовила моє більш шанобливе, ніж у більшості моїх однокурсників, ставлення до суспільно-гуманітарних дисциплін»¹⁰, пишете ви. Що таке сталося на диспуті, що змінило ваше ставлення?

⁷ Див.: [Кузнєцов 2017: 62].

⁸ Див.: [Попович 2017: 12].

⁹ Див.: [Кузнєцов 2017: 62].

¹⁰ Див.: [ibid.].

В. К.: Того часу суспільна атмосфера була просякнута дискусією між «фізиками і ліриками». Я зрозумів, що лірики в особі філософів, яких почув, мають рацію, та й не такі вони лірики, якими були радянські поети.

А. О.: У своєму інтерв'ю Євген Причепій так згадує про Копніна: «Моє сприйняття філософії в цілому було позитивним, але були періоди, особливо десь на 3 курсі, коли під впливом Копніна філософію звели до логіки наукового пізнання... До цього додався модний на той час подих неопозитивізму, який фактично принижував роль філософії. Фізик – це професія, а філософ – так, щось незрозуміле»¹¹. Пан Євген навіть задумувався про те, щоб перевестися на математичний чи фізичний факультети. А дехто з його однокурсників відвідував заняття на вечірньому відділенні того таки фізичного факультету. Олександр Погорілий узагалі на рік перевівся вивчати астрономію (хоча потім знову повернувся до філософії). Чи погоджуєтеся ви з таким баченням тогочасного філософування?

В. К.: Я не зрозумів протиставлення логіки наукового пізнання і філософії. Чому? Філософія – це дуже розгалужена царина. Є філософія пізнання, є філософія природи, є філософія суспільства і подібне, так? Тобто казати, що логіка наукового пізнання претендувала на те, щоб відкинути всі інші філософські дисципліни – це просто незрозуміле для мене її трактування.

Була певна напруга між відділом Поповича, в якому я працював у 1979 році, і відділом Шинкарука. Якщо брати теорію пізнання, то підлеглі Шинкарука спиралися на добре знання класиків філософії. А от Попович та його співробітники (Сергій Кримський, Сергій Васильєв та я) намагалися спиратися на тогочасне розуміння науки, наукового пізнання і на те, як врахування ознак сучасної науки може вплинути на традиційну теоретико-пізнавальну тематику. Із Валерієм Загороднюком і Володимиром Звигляничем, моїми практично однолітками з відділу Шинкарука, я то-варишував і часто обговорював філософські питання тогочасної фізики.

Проте зацікавленості цими питаннями не виявляли представники старшого покоління. Я маю на увазі Олександра Яценка, Вадима Петрова й Михайла Булатова. У працях цих видатних дослідників практично немає посилань на якісь тогочасні наукові досягнення та їхнє філософське осмислення. Вони намагалися розвинути діалектико-матеріалістичну епістемологію на ґрунті того, що казали про пізнання класики філософії. Таке було, але до антагоністичного протиставлення не доходило. Можливо, по-своєму всі праві. Так що із твердженням, що Копнін і його послідовники силкувалися підмінити всю філософію логікою наукового пізнання, я категорично не погоджуюся.

А. О.: А як ви зараз ставитеся до популярної в ті часи суб'єкт-об'єктної проблематики?

В. К.: Абсолютизація проблематики, коли в центрі філософії поставлені категорії об'єкта і суб'єкта пізнання, на мою думку, не евристична для розуміння наукового пізнання та сприяє ідеалістичним висновкам про те, що об'єкти мікросвіту не існують, якщо їх не вимірюють експериментатори.

Я визнаю, що мікросвіт існує незалежно від того, досліджує його фізик чи не досліджує. Справа в тім, що те, що ми знаємо, і те, що ми вважаємо на певний час мікросвітом, залежить від наших засобів експерименту і від побудованих фізиками теорій. І передусім від моделей, які є неодмінними складниками реальних наукових

¹¹ Див.: [Причепій et al. 2022: 219].

теорій. Уже як філософ я відстежував упродовж п'ятдесяти років те, як змінювалися моделі елементарних частинок і в унісон з їхніми трансформаціями розвивалася їхня теорія. Існування частинок не викликало сумніву вже з початку ХХ століття. Спершу був відкритий електрон, потім протон, потім інші частинки. Але уявлення про те, які їхні властивості, які атрибути, залежало від того, які у фізиків були засоби експериментального дослідження. Коли вони досліджували й вимірювали електричний заряд електрона за допомогою мікроскопа, як це робив Роберт Мілікен, формувалися одні уявлення про електрон. А коли фізик (насправді – багатотисячний міжнародний колектив, членами якого є й українські фізики) досліджує адрони на колайдері Центру європейських ядерних досліджень, він будує іншу незавершену картину того, що таке адрони та їхні атрибути. З цього випливає, що до категоріальної структури об'єкт-суб'єкт доцільно додати й категорію умов пізнання, як запропонував мій науковий керівник Петро Дишлевий.

Обрання спеціалізації

А. О.: *Як ви планували свою майбутню кар'єру, чого прагнули? Як обрали спеціалізацію?*

В. К.: Мріяв працювати в щойно створеному Інституті теоретичної фізики, наприкінці навчання отримав відповідну факультетську рекомендацію в аспірантуру. Спеціалізацію визначило зарахування до вже вказаної навчальної групи.

А. О.: *Чому ви обрали саме таку спеціалізацію?*

В. К.: У ті роки фізика елементарних частинок вважалася безумовним авангардом фізичних наук. Було цікаво долучитися до її прогресу, хоч я й тоді розумів, що не на перших ролях. Зараз, на мою думку, фізика частинок стала ще складнішою і цікавішою тому, що тлумачиться не сама по собі, а в нерозривній єдності з космологією та фізикою конденсованих станів матерії.

Крім того, СРСР не мав прискорювачів, на яких були зроблені революційні відкриття у фізиці частинок. Не існувало жодної можливості поїхати туди, де були такі прискорювачі, тобто в західні центри. Проте можна було долучитися до розробки теорії частинок.

Коли стаєш теоретиком, то майже все залежить тільки від тебе. Тільки ти будеш відповідальний за те, що не став тим, ким бажав. У таких кабінетних науках, armchair sciences, як теоретична фізика, математика та філософія, усе залежить від тебе, від твоїх розуму, працелюбності, наукової комунікації, а ще від того, хто в тебе науковий керівник.

А. О.: *Тобто ви вже на ранніх курсах мали наукові амбіції?*

В. К.: Якщо можна назвати це амбіціями. Я й думки не мав про те, щоб стати таким, як Айнштайн, Бор чи Гайзенберг. Я сподівався, що буду середнім фізиком. Щось я би зробив як теоретик, але проривних ідей точно не вигадав би. Не такі в мене здібності.

А. О.: *Ваші захоплення цього періоду: література, мистецтво тощо?*

В. К.: Заняття спортом, переважно біг на середні дистанції. Ознайомився зі світовою літературною класикою: від Арістофана й Овідія до Дікенса й Бальзака. Коли опановуєш складні тексти з теоретичної фізики, іноді потрібно мозку дати певний відпочинок. От я його знаходив у читанні художньої літератури. Любив з однокурсниками ходити до театру, зокрема на вистави з Адою Роговцевою. Були такі прорив-

ні спектаклі з її участю. Київські музеї відвідував. Тобто намагався розширити культурний горизонт, використовуючи ті можливості, яких не мав у Василькові.

А. О.: *Щодо складу вашої університетської групи. Чи можна говорити про те, що більшість студентів – це були діти зі, скажімо так, соціальними можливостями?*

В. К.: Ні, ні й ні! У нас були студенти практично з усіх регіонів України. Прості батьки, прості діти, вмотивовані вивчати фізику.

Щодо студентів з номенклатурних родин. Навіть дивно було, чому вони вступили на фізфак. Зазвичай батьки їх відправляли в московський або київський інститути міжнародних відносин. І, зауважу, деякі з цих студентів дуже успішно займалися фізичними дослідженнями. Наприклад, дівчина, з якою я товаришував, згодом стала науковим керівником майбутнього фізика-академіка.

Менша група, що утворилася після обрання спеціалізації з теорії елементарних частинок, складалася з шести осіб. Анатолій Нікітін, з яким ми сиділи разом за партою, став навіть членом-кореспондентом Академії наук, завідувачем відділу математичної фізики в Інституті математики.

А. О.: *Якою була тема вашої дипломної роботи? Якою літературою ви користувалися? Як відбувся захист?*

В. К.: «Просторово-подібні розв'язання нескінченно-компонентних рівнянь аксіоматичної квантової теорії поля». Захищав публічно в колі професійних фізиків-теоретиків, у тій аудиторії, що розташована поруч із кімнатою, де зараз знаходиться деканат філософського факультету. Зі зрозумілих причин представників преси та публіки не було.

А. О.: *Як визначалися?*

В. К.: Так порадив науковий керівник, тоді тема було актуальною. Вважалося, що розвиток теоретичної фізики буде полягати в побудові аксіоматичної теорії квантованих полів. Мій науковий керівник був одним із українських фундаторів цього напрямку. Він бажав, щоб його учні також працювали в цьому ключі.

Зараз і я можу обирати теми та пропонувати їх аспірантам. Маю багато варіантів тем, але аспірантів немає.

У ті часи не було міжнародних контактів. Ви як студенти можете подаватися для завершення освіти в будь-який університет світу. Потрібно лише виграти грант і написати таке резюме, щоб вами зацікавилися. У свій час я не міг навіть мріяти про такі можливості професійного зростання.

А. О.: *А на яку літературу ви орієнтувалися, коли писали цю роботу? Де її брали?*

В. К.: Де я брав літературу? Це були англomовні статті з фахових фізичних журналів, які рекомендував керівник. Тоді до факультетської бібліотеки надходили копії головних фізичних журналів. Їхні оригінали знаходилися в московських інститутах та в інституті наукової інформації, де їх копіювали. Цей процес займав рік. Московські фізики значно швидше дізнавалися про те, що робиться в сучасній фізиці, ніж українські. Інших каналів наукової комунікації для більшості українських фізиків не було.

Зараз їх мають і філософи. Я часто звертаюся до цікавих мені дослідників-іноземців. У 90 відсотках випадків мені надсилають PDF-копії потрібних статей. За радянських часів це було неможливо. Наприклад, коли після початку Перебудови я почав у 1986 році листуватися з західними філософами науки, отримав догану від заступника директора Інституту: «Припини листування! Тобі ж можуть надіслати друковану антирадянську пропаганду».

Військова служба і філософська самоосвіта

А. О.: Повернімося до статті «Від вивчення теоретичної фізики до філософського моделювання наукових понять і теорій: під впливом Павла Копніна та його школи». Ви згадуєте про два роки військової служби в Туркменістані, що вплинули на траєкторію вашої наукової кар'єри. Служити вам довелося вже після закінчення університету. Ви пишете, що потрапили до армії «передбачено, як мені розповіли мої однокурсники»¹². В іншому фрагменті ви стверджуєте, що «...до її лав я потрапив цілком несподівано, тому що після закінчення фізичного факультету того ж університету в 1969 році мав рекомендацію Вченої ради і напружено готувався до вступних іспитів в аспірантуру Інституту теоретичної фізики»¹³. Що ви мали тут на увазі під «передбаченістю»?

В. К.: Дякую за уважне прочитання моїх статей. Пояснюю. У першому випадку передбаченість означає, що, як пізніше стверджували мої інформатори, поважний завідувач однієї з кафедр університету Шевченка, батько мого однокурсника, використовуючи неофіційні зв'язки, домігся того, що замість його сина до армії був призваний я.

У другому випадку я кажу про свою необізнаність на момент призову: я справді не передбачав, що замість Інституту теоретичної фізики потраплю в армію. Це для мене було як грім небесний. Сиджу в батьківській хаті (літо 1969), готуюся до іспиту з теоретичної фізики, а тут приходить повістка з військкомату. Підписую, а в ній наказ з'явитися у військкомат Московського району Києва. З'явився, я ж не був ухильником. Отже, ідеться про те, що я неодмінно мав бути призваний, хоч і не знав про це. Об'єктивно це мало статися, хоча суб'єктивно я не мав жодного передчуття.

Мені кажуть: за наказом міністра оборони ви призвані до лав радянської армії. Я запитав, куди. Бакинський округ. А далі будуть вирішувати, куди. Він великий. З Баку мене направили до Туркменістану. Тоді людина не мала жодної можливості, не кажучи вже про право, відмовитися від військової служби.

А. О.: А інформатори, про яких ви говорите, були викладачами?

В. К.: Це були однокурсники, які мали батьків-високопосадовців. У нас було кілька таких студентів, проте всі вони дуже старанно вивчали фізику.

А. О.: Чи навчалися ви на військовій кафедрі?

В. К.: Так. Тоді це було обов'язково та безкоштовно. Кожного тижня впродовж трьох років навчання один день був присвячений заняттям на військовій кафедрі. Отримав, як і всі мої однокурсники чоловічої статі, звання лейтенант-інженер, був фахівцем із радіолокаційної техніки.

А. О.: Ви займалися чимось дотичним до радіотехніки чи буквально якоюсь базовою військовою підготовкою?

В. К.: Була базова військова підготовка, вивчення статутів, марширування, опанування навичок командувати, ховатися під час ядерного вибуху, одягати протигази тощо. Чому цій техніці навчали фізиків? Бо ми вивчали електродинаміку та на її основі розуміли радіотехніку і принципи функціонування радіолокаторів. Таким чином, військова освіта була продовженням фахової фізичної освіти. Математиків готували працювати з автоматичними системами управління. Хіміки мали забезпечувати захист від хімічної зброї.

¹² Див. [Кузнєцов 2017: 63].

¹³ Див. [Кузнєцов 2020: 3].

В армії я відповідав за ремонт радіолокаційних комплексів. Приїздив із підлеглими до радіолокаційних частин, розташованих у пустелі, і допомагав із щорічними регламентними роботами або ремонтом. За гаслами Радянський Союз був дуже миролюбною державою, але все своє існування тільки те й робив, що готувався до війни. Проблема ж нашої країни полягає в тому, що після 1991-го року ми фактично роззброїлися. Наслідки цього зараз коштують дуже дорого.

А. О.: *Чи могли б ви спершу розповісти про цю службу детальніше?*

В. К.: Третина офіцерського складу – чоловіки з українськими прізвищами. Освічені солдати слов'янського та прибалтійського походження працювали на радіолокаційній техніці. Солдати з інших національних груп працювали переважно в допоміжних підрозділах.

Загальний стан справ у радіотехнічних військах був значно кращим, ніж у моторострілецьких. Про це офіцерів інформували під час щотижневих зачитувань наказів міністра оборони. Серед офіцерів зустрічалися й солдафони, і висококласні фахівці. Алкоголиків серед них не знав. Іноді траплялися прикрі випадки самогубств солдатів, наприклад, через стосунки з жінками. Дідівщина тоді тільки починалася.

А. О.: *Як був облаштований армійський побут в умовах пустелі? Що здивувало чи запам'яталося?*

В. К.: У частинах, розташованих у пустелі, цегляних будинків не було як для офіцерів, так і для солдатів. Дерев'яні бараки. Я мешкав при штабі радіотехнічної бригади в маленькій кімнаті двокімнатної квартири. Велику кімнату займав із дружиною та дитиною офіцер, з яким я товаришував.

Зручності колективного користування були на вулиці. Погана якість води. Відсутність фруктів та овочів у раціоні солдатської їдальні, де я харчувався.

У цілому побутові умови життя були погані навіть для офіцерів. Путін це врахував. Зараз у нього за великі гроші з продажу енергоресурсів на Захід силовики й армія забезпечуються значно краще, ніж представники тієї ж науки. Молодь із провінції іде до армії не за пропагандистську ідею захисту країни, на яку ніхто не бажав нападати останні вісімдесят років, а тому, що їм добре платять. Десять років тому я дізнався, що тогочасний російський лейтенант отримував грошове утримання значно більше, ніж українські генерали. Те, що російський військовий запускає ракети, які вбивають мирних українських громадян, його не бентежить. Головне для цієї аморальної істоти – що їй за це платять великі гроші та вона має преференції, недоступні цивільним.

А. О.: *Вам доводилось якось застосовувати знання, отримані в університеті, чи вас навчили там чогось нового?*

В. К.: Як же міг я ремонтувати радіолокатори, коли б у мене не було знань з електродинаміки?

А. О.: *То в армію вас взяли як сформованого спеціаліста і додаткового навчання ви не проходили?*

В. К.: Три місяці було навчання в Баку. Мені воно жодної користі не дало. Я ще пам'ятав те, чого мене навчали про радіолокатори та їхнє енергозабезпечення. Додам, що там нас обробляли ідеологічно, розповідали про агресивне НАТО тощо.

А. О.: *«Два роки, проведені в Туркменії, різко вплинули на мої життєві плани. Знову доля мене звела з ПВ, точніше – з двома його працями “Гипотеза и познание действительности” та “Основные вопросы теории диагноза” (співачтор*

И. Осипов), які я знайшов у бібліотеці м. Красноводська Туркменської РСР!»¹⁴ Як ви вважаєте, чому праця Копніна могла бути в цій бібліотеці? Ви зацікавилися нею, бо на вас справив позитивне враження Копнін, чи ви просто шукали якусь філософську літературу?

В. К.: Тогочасний Красноводськ був за мірками Туркменістану великим містом. Можливо, завідувач бібліотеки цікавився філософією та замовляв книжки. Згадані книги я знайшов, коли оглядав стелажі.

А. О.: *«Я став єдиним читачем бібліотеки моєї військової частини, який вивчав та конспектував історико-філософські праці (8 зошитів по 96 аркушів), володіння якими було необхідною умовою складання кандидатського іспиту з філософії»¹⁵. Як була організована бібліотека?*

В. К.: Каталог, відкритий доступ до стелажів.

А. О.: *Скільки часу ви мали на конспектування і що саме конспектували (які праці, які ідеї)?*

В. К.: 2-3 години кожного дня та 10 годин у суботу та неділю. Конспектував усе: від досократиків до тогочасних марксистів. Року вистачило.

А. О.: *Чи знадобилися ці конспекти?*

В. К.: Так. Я не знаю, як ви вивчаєте філософію, але я звик робити конспекти. У мене навіть був на середньому пальці мозоль від користування ручкою. Зараз він зник, тому що років десять у мене була друкарська машинка, а з 1988 року з'явилися комп'ютери з принтерами.

А. О.: *Де ви знайшли програму кандидатського мінімуму?*

В. К.: Мій друг студентських часів, аспірант Інституту напівпровідників АН УРСР, готувався до кандидатського іспиту з філософії на кафедрі філософії академії наук (зараз Центр гуманітарної освіти НАНУ). Він розповів мені про цю установу й можливість скласти кандмінімум з філософії. Там я й отримав перелік джерел, які мав засвоїти. Як я вже писав у цитованому вами тексті, кандмінімум був складений мною під час відпустки, після якої довелося повернутися на службу.

Вступ до аспірантури Інституту філософії

А. О.: *Отже, ви мали серйозний намір вступати до аспірантури, напружено готувалися. Але в який саме момент вам спало на думку вступати не до Інституту теоретичної фізики, а до Інституту філософії?*

В. К.: Я вже казав, що зі студентських років позитивно ставився до філософії. Демобілізувавшись у липні 1971-го, я спершу поїхав до Інституту теоретичної фізики з надією на працевлаштування лаборантом. Мені кажуть: «у нас зараз вільних посад немає, походи до нас рік на семінар, а там вирішимо, брати тебе чи не брати». Тобто замість Інституту я потрапив у дуже невизначену ситуацію. Як я можу ходити на семінар, якщо потрібно на іншій роботі заробляти гроші на родину? Я вже був тоді одружений.

Тож я вирішив здійснити свій «план Б» і пішов до Інституту філософії. Дізнався, що є конкурсний набір до аспірантури. І сталося так, що таки вступив. Зацікавленим у моєму вступі був завідувач відділу філософських питань сучасного природознавства Петро Дишлевий.

¹⁴ Див. [Кузнєцов 2017: 63].

¹⁵ Див. [ibid.].

А. О.: Чому саме?

Чому? Бо співробітники відділу філософських питань сучасного природознавства були або філософами за освітою, або випускниками переважно педагогічних інститутів, де, по-перше, термін навчання був лише чотири роки. По-друге, педінститутський рівень вивчення фізики відповідав рівню середньої школи. Тобто студентів педвузів не готували як фізиків-дослідників. У моєму випадку неабияке значення мало те, що я був кандидатом у члени КПРС. Я також одночасно вступав і до університету Шевченка в аспірантуру філософського факультету, що на ті часи було незвично. Це зараз ви можете вступати хоч у десять аспірантур, а потім обирати. Я використовував усі шанси, щоб стати науковцем у моєму тодішньому розумінні.

А. О.: Ви згадували, що стали кандидатом у члени КПРС ще у військовій частині, бо вже після кандмінімуму «остаточно» вирішили стати аспірантом-філософом. І ледь скараскалися настійливих пропозицій замполіта, який агітував вас обрати військову кар'єру¹⁶. Який це був рік і чи просто було відмовитись?

В. К.: 1970-й. Спочатку в мене з'явилася думка про філософію принаймні як резервний стосовно фізики (утім, доволі серйозний) варіант життєвого шляху. Але які я, без філософської освіти, мав шанси на вступ до головного ідеологічного інституту УРСР? От і довелося вступити в партію. А замполітові я сказав, що заняття філософією, як і військова справа, теж важливі для побудови комунізму в СРСР. Суцільна демагогія, але вона спрацювала.

А. О.: Повернімося до вашого вступу. Він відбувся без несподіванок?

В. К.: Та де там, виникла зовсім непрогнозована ситуація: на інститутському іспиті з історії КПРС я отримав четвірку. Це фактично закривало мені вступ до аспірантури Інституту філософії. Тоді всі претенденти на місце в ній затверджувались у ЦК Компартії України. Але я склав на відмінно такий же іспит на філософському факультеті завідувачу кафедри історії КПРС природничих факультетів. Він був так вражений моїми «глибокими» знаннями історії КПРС, що навіть запропонував мені вступати в аспірантуру до нього. У відділі науки та вищих навчальних закладів ЦК КПУ повірили саме його оцінці моїх знань і не мали заперечень проти мене як аспіранта Інституту філософії. Ось так завдяки щасливому збігу обставин я опинився в цьому Інституті, про що не шкодував жодного дня.

А. О.: Враховуючи ваш децю більший сентимент до філософії, ніж в інших ваших колег-фізиків, такий фінал не можна назвати цілковито випадковим. Ви стали таким собі амбасадором фізики в середовищі, так би мовити, «природжених» філософів. Здається, різниця генеалогій таки має даватися взнаки. Чи ви відчували (відчуваєте досі?) якесь відлуння цієї різниці?

В. К.: Зауважу, що я не був першим фаховим фізиком в Інституті філософії. Адже організаційна структура цього Інституту була й залишається віддзеркаленням розуміння філософії та її складників. На час мого вступу були відділи, яких зараз немає. Це, якщо не помиляюсь, відділи наукового комунізму й наукового атеїзму. Я навіть не знав про їхнє існування та ідеологічне завдання. Я вступив до аспірантури відділу філософських питань сучасного природознавства, статус якого був, як кажуть англійці, in between, між філософією і наукою. Так що спочатку я спілкувався переважно зі співробітниками цього відділу, які мали фізичну, біологічну та математичну освіту. Наступні роки моє спілкування охопило як молодих,

¹⁶ [Кузнєцов 2017: 64].

так і досвідчених співробітників тогочасних відділів діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму й історії західної філософії. Так що перехід від фізичної до філософської спільноти не був для мене обтяжливим.

З іншого боку, з часом мене поступово почали підтримувати при висуванні на різні посади: голови Ради молодих філософів, голови інститутського комітету народного контролю, вченого секретаря ради з захисту докторських дисертацій, вченого секретаря Українського республіканського відділення Філософського товариства СРСР і члена Вченої ради Інституту. Це було б неможливо, якби мене сприймали в колективі як чужинця.

А. О.: *Тобто у філософську спільноту ви вписалися без жодних проблем? І весь час відчували себе її органічною частиною?*

В. К.: Можу розповісти, як я сприймав філософію і як сприймають філософію науки мої колеги. Мене, наприклад, дуже бентежить те, що філософські питання природознавства не згадуються в жодному сучасному творі про історію української філософії. Наче й не було відділу. Не було тих дослідників, які друкувалися не тільки в Україні, але й у Москві. Виходить, що напрямок філософії, який я репрезентую, ніби не існував.

Це дивно. Вам теж має бути дивно, так? Що ви чули про дослідження філософських питань природознавства в Україні? Є багато різних історій української філософії. Українська філософія часів Омеляновського, першого директора Інституту, зовсім інша, ніж часів Копніна чи часів Шинкарука. І зовсім інша, ніж та українська філософія, яку представила Марина Ткачук зі своїми колегами з Києво-Могилянської академії.

Або історії філософії не було, або вона була така, що кожен у ній знаходить лише те, що бажає. Це означає, що, мабуть, єдиної української філософії радянської доби не існувало.

Яким чином можна встановити, що вона існувала? Потрібно вказати якісь опорні точки, якісь досягнення, які визнають усі українські філософи, незалежно від того, працювали вони в Київському університеті Шевченка, чи в Одеському університеті Мечникова, чи в Харківському університеті Каразіна, чи у Львівському університеті Франка, чи в київському Інституті філософії імені Сковороди. А таких спільних точок не виявлено. Не знаю, чому.

А. О.: *Здається, ще кілька років тому курс «Історія української філософії» бакалаврської програми взагалі глибоко не зачіпав радянський період української філософії.*

В. К.: Узагалі кажучи, існує певний антагонізм між представниками університетської та академічної філософії. Коли я починав читати курс діалектичного матеріалізму в університеті, я питав у студентів, кого вони знають із тогочасних українських академічних філософів. Тільки дві особи згадувалися: Мирослав Попович і Володимир Шинкарук. Більше ніхто. Це означає, що в нас була й залишається дуже атомізована філософська спільнота. Інша риса, яка мені дуже не подобається, це відсутність критичного ставлення до себе і до праць своїх колег.

Подивімося на західну філософію науки. Фосерабанд критикує Попера, Фосерабєнда критикують інші. Критика є одним із двигунів розвитку будь-якої науки. Але в Інституті критика мала місце на моїй пам'яті лише раз!

А. О.: *Чи пригадаєте цей випадок детальніше?*

В. К.: Це була критика одного тлумачення якогось твердження марксизму з позицій іншого його розуміння, яке на той час вважалось єдино вірним. Про його зміст зараз не згадаю, та він і не має великого значення. Мені вона запам'яталась як зразок безкомпромісного й емоційного (що імітувало щирість критиків) засудження одних марксистів іншими з застосуванням різних цитат класиків. Хто виявиться формально правим, вирішували не аргументи, а посади дискусантів і мінлива позиція партійних органів. Це було в перші роки моєї присутності в Інституті (у 1972-му або 1973-му), а старших колег, які могли б згадати предмет критики та прізвища всіх опонентів, уже немає з нами.

Філософія, філософія науки, природознавство

М. С.: *Чи могли б ви окреслити ті «гарячі точки» філософії науки чи філософії фізики, крізь які можна побачити, чому філософія потрібна в тій чи тій науковій царині? Чому наука не може обійтися без філософії? І як ця зацікавленість у філософії може спрацювати?*

В. К.: Наука, з одного боку, може обійтися без явного застосування філософії, а з іншого боку – ні. Наприклад, головний інструмент пізнання, головна сучасна форма пізнання в науці – це наукова теорія. Сказане про теорії Карлом Попером, Маріо Бунге, Томасом Куном, Полом Фоєрабендом, Імре Лакатосом, Фредеріком Сапе, Патріком Сапсом, Рональдом Гиром і Вольфгангом Штегмюлером не розкриває внутрішніх складників реальних теорій. Це Габонович та я намагаємося довести в статті «What components does a scientific theory consist of?», над якою зараз працюємо. Бо підходи, пропонувані переліченими мною авторитетними дослідниками, призводять до спрощених уявлень про теорії, а це деформує уявлення про науку в цілому та її розвиток.

Наприклад, Кун вигадав такий мем – парадигма. А що, у науці функціонує такий позичений з греки термін – «парадигма»? Немає такого терміна в наукових теоріях. Немає! Що він додає до розуміння чинників розвитку науки як одного з завдань філософії науки? Нічого. У найкращому випадку парадигма – це термін соціології та психології науки. Чому? Бо парадигма характеризує те, як дослідники сприймають чужі ідеї. Але це не має стосунку до внутрішніх чинників і закономірностей розвитку самих ідей. З того, що ці закономірності не шукають і не досліджують, не випливає їхнє неіснування. Хіба не є закономірністю взаємозумовленість між моделями досліджуваних наукою реалій і проблемами, що постають перед нею? Дискретна/квантова модель обміну енергією породила купу проблем опису й пояснення мікроскопічних феноменів, а зараз нерозв'язані проблеми в цій фізичній царині потребують висування та обґрунтування радикально нових моделей будови мікрооб'єктів, наприклад, кваркової та струнної моделей!

Наукова теорія значно складніша, ніж про неї розповідають гуру західної філософії науки та за ними практично всі пострадянські філософи різного фаху. Попри розбіжності в розумінні будь-якого філософського поняття, філософи для його пояснення використовують один і той же багатозначний термін – парадигма. Він не є математичним і не має жодної корисної для наукового пошуку структури наукових теорій.

Якщо подивитися, як розвивалися мовні засоби науки, то побачимо, що відбувся перехід від застосування звичайних назв до математичних символів, що позначають певні математичні структури. Математичні символи вказують не тільки на зовнішні об'єкти, але й на їхні моделі. Скажімо, планети в класичній механіці моделюються як

матеріальні точки. Так? Але що далі? Математичний опис планет як матеріальних точок дає нам певні, підтверджені астрономічними спостереженнями, знання про рух планет, змодельованих як матеріальні точки.

Але знання про те, як побудована планета, про інші фізичні властивості класична механіка не дає. І тут виникають нові назви. І назви не тільки Марс, Юпітер, Сатурн тощо, а назви математичних моделей, які використовує класична механіка для опису механічного руху планет.

Таким чином, коли ви будете теорію, ви досліджуєте не об'єкти, а їхні математичні моделі. Ви про це чули? Вам казали?

М. С.: *Це, здається, теорія Гокінга.*

В. К.: Мабуть, і Гокінга. Квінтесенція сказаного мною така: теоретичне пізнання – це не пряме пізнання. Як і в буденному житті людина не сприймає оточення безпосередньо. Будь-яке наше буденне й наукове знання про зовнішній світ опосередковане моделюванням його реалій, досліджуваних за певних умов. Кажуть, що ньютонівська небесна механіка досліджує небесні тіла. Ні! Вона досліджує моделі їхнього механічного руху, тобто їхнього пересування в просторі під впливом тяжіння. Із часом ці моделі удосконалюються та дозволяють відкрити і спостерігати такі властивості руху небесних тіл, про які не думав Ньютон. Знань про рух небесних тіл, досконаліших, ніж у Ньютона, досягли Анрі Пуанкаре, Жозеф Лагранж та інші видатні науковці. Скажімо, Ньютон виходив із того, що Сонячна система буде існувати завжди. Вона працює як вічний незмінний годинник. Потім з'ясувалося, що ні. Вона є нестабільною в масштабі мільйонів років.

Науковці будують нові моделі, надають їм нові назви. Для аналізу цих моделей вони використовують давно відомі й нові математичні засоби, роблять різні наближення. У термінах застосованої моделі вони формують проблеми експериментального дослідження реалій. Модель сама є наближенням. Біолог-теоретик досліджує не людський організм (це роблять анатоми та патологоанатоми), а його моделі, побудовані за допомоги теорій, що використовуються.

Теорія має бути перевірена експериментом. А як її перевіряти? Якщо не розуміти її складники, то й філософське тлумачення перевірки теж буде неадекватним науковій практиці. Тут виникає безліч проблем, практично не досліджуваних у світовій філософії науки. Проте більшість філософів продовжують на різні лади переповідати Куна, Попера та компанію замість аналізу того, що та як роблять за допомоги теорій сучасні дослідники природи.

М. С.: *А якщо прибрати цих священних корів, яких сучасних дослідників ви би вважали релевантнішими для філософії науки?*

В. К.: Зміна моїх уявлень про наукову теорію почалася з ознайомлення з книжкою Джозефа Сніда «Логічна структура математичної фізики». До нього філософи переважно вважали, що наукова теорія – це логічна система. А він фактично доводить, що ні, що логічна система – це тільки одна з філософських спрощених реконструкцій наукових теорій. Кожна реальна конкретна наукова теорія має свою предметну галузь, яку репрезентує через побудовані її засобами моделі реалій з цієї галузі. Філософ науки змушений дивитися на наукову теорію як на складну полісистему.

Людина має серце, мозок, систему кровообігу й інші органи. Їхніми аналогами в теорії є її складники, які моделюють реалії з її предметної галузі. Моделі не виникають із нічого. Їх конструюють науковці в термінах теорії. Якщо ви будете моделі за допомогою тільки звичайної мови, ніякої фізики у вас немає. Ви маєте побудувати моделі певною специфічною математичною мовою, вибір якої спричиняється влас-

тивостями реалій з предметної галузі теорії. Вони різні для різних теорій. У теорії атомів одні мови, у теорії конденсованих станів – інші, хоч є і спільні мови. Ці специфічні мови мають бути перекладені на універсальні для сучасної фізики мови квантової теорії та теорій відносності. Такий переклад відкриває можливості для розрахунку кількісних значень, притаманних властивостям реалій, і для їхнього порівняння з кількісними значеннями експериментальних даних про реалії.

І на ці нюанси не звертають уваги західні філософи науки. Вони зараз переважно переймаються проблемами ковіду, зміни клімату, екології, квантової заплутаності тощо. Та я собі думаю: філософи рідненькі, наскільки ви компетентні в цих галузях? Я не вважаю, що завдання філософа науки – втручатись у розв'язання тих питань, які ще не розв'язали самі фізики, хіміки, біологи, екологи тощо.

Українська філософія науки в сучасному світі

А. О.: *Невже сучасна філософія науки – це лише надбудова над певною науковою галуззю, надбудова, яка може лише осмислювати результати?*

В. К.: Вона не є надбудовою, вона є намаганням з'ясувати те, як відбувається сучасне теоретико-наукове пізнання. Вона не надбудова, як її тужилися подати за радянської доби. При викладанні філософії в 1960-х роках фізикам казали, що філософія – це всезагальна наука про універсальні закони існування й розвитку природи, суспільства та людини. Ось такою вона була – постульована, але суціль фантастична та неіснуюча філософська надбудова над наукою.

Не маю компетентності казати, використовуючи одеську говірку, «за всю філософію». Висловлю свої міркування про філософію науки. Її представники мають занурюватися в аналіз конкретних форм та інструментів пізнання, які використовують фізика, математика, біологія, медичні, інженерні, геологічні та решта сучасних наук.

До речі, жодної структурної різниці між складниками фізичних і математичних теорій немає. Головна різниця – у типах підтвердження їхніх положень. Фізика потребує підтвердження з боку експерименту, який завжди удосконалюється, тоді як математика – з боку принципу несуперечності прийнятих припущень, яка теж змінюється з часом. Є математичні теорії, що аналізують нечіткі конструкції, і є такі, в яких, образно кажучи, $2+2$ не дорівнює 4. Такий висновок був зроблений мною і моїм співавтором-математиком десь 35 років тому, але він досі ніким не підтриманий. Текст із нашою аргументацією надрукований у відомому західному журналі з філософії математики, критики та посилань немає.

А. О.: *Як гадаєте, чому немає? Просто не поширилася інформація?*

В. К.: Ну ви теж навряд чи знаєте й цитуєте представників африканської філософії. Але інформацію про неї можна знайти в багатьох західних текстах (до речі, про українську філософію ви там не знайдете майже жодних відомостей).

Уявіть, що ви живете в країні з усталеними та визнаними у світі філософськими традиціями, вас виховували знані філософи, а тут якісь невідомі особи кажуть вам, що ваші уявлення про філософію науки недосконалі, спрощені та потребують розвитку й навіть перегляду. Ваші дії?

Щоб ти впливав на розвиток філософії науки, щоб тебе цитували, потрібно регулярно друкуватися в реферованих журналах, брати принаймні щорічну участь на перших ролях у міжнародних конференціях, видавати книжки в провідних міжнародних видавництвах. Тобто від продукування можливих оригінальних розробок у

філософії науки до їхнього сприйняття світовою філософською спільнотою пролягає велика дистанція, яку не подолаєш за один стрибок. Подолання її – нетривіальна річ, що потребує використання багатьох каналів наукової комунікації, яких як не було, так немає й зараз в розпорядженні українських філософів науки. Це вже завдання молодого покоління: так працювати, щоб оригінальні результати їхньої дослідницької діяльності стали відомими й визнаними у світі. Що зараз знають про українських філософів на Заході?

А. О.: *Думаю, приблизно нічого.*

В. К.: Абсолютно нічого. Потрібно усвідомити, чому це так? Бо немає оригінальних публікацій у реферованих фахових журналах. Як можна знати про нас на Заході, якщо ми там не публікуємося? Без таких публікацій можна лише надувати щоки всередині країни. Тобто вважати себе видатним мислителем, отримувати статусне офіційне підтвердження такої самооцінки, виховувати купу учнів, які будуть тебе вихвалити. Але за «гамбурзьким рахунком» ти у світовій спільноті філософів науки ніхто чи, у кращому разі, бідний родич.

Необхідно адекватно розуміти світ, в якому живемо, і робити належні висновки. Потрібне навчання студентів і підготовка докторів наук у визнаних, але конкуруючих за провідне місце під філософсько-науковим сонцем світових центрах філософії науки: у США, у Великій Британії, у Німеччині, в Італії тощо. Щоб вони слухали не тільки викладачів з кафедр теоретичної і практичної філософії вітчизняних університетів. У вас значно більше можливостей наукового зростання, ніж було в мого покоління. Чому б вам їх не використати?

Філософи існують у страшенно суб'єктивному і конкурентному середовищі. Вважати, що нас будуть цитувати тільки тому, що на нас напала Росія, несерйозно. Треба пред'явити оригінальні інноваційні результати, а після їхнього оприлюднення чекати певний час. Можливо, якимось на ваші статті звернуть увагу інші дослідники. Іноді треба мати витримку, щоб чекати багато років на цитування твоїх праць, запрошення тебе зробити пленарну доповідь на фаховій конференції тощо. Дослідницька діяльність у філософії та в будь-якій іншій науці є грою в довгу на полі, де панують досвідчені й визнані професіонали. Активна участь у такій грі, а не лише відсторонене (і до того ж часткове та спорадичне – з трибун, на яких ми практично відсутні) спостереження за нею, є єдиним варіантом нашого входження у світовий філософський простір. І воно ж є складовою входження України в ЄС та НАТО.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Габович, О., & Кузнецов, В. (2023). *Філософія наукових теорій. Нарис перший: назви та реалії*. Київ: Наукова думка.
- Кузнецов, В. (2017). Від вивчення теоретичної фізики до філософського моделювання наукових понять і теорій: під впливом Павла Копніна та його школи. *Філософські діалоги '2016: Історія та сучасність у наукових роздумах Інституту філософії (до 70-річного ювілею)*, 11-12, 62-92.
<https://ars.vntu.edu.ua/index.php/ars/catalog/view/285/252/206-1>
- Кузнецов, В. (2020). Тридцять п'ять років потому. До нового прочитання статті про засади єдності філософії і математики. In А. Є. Конверський et al. (Ред.), *Категорії. За ре-*

- зультатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка - 2020. Людина. Історія. Категорії» (23 жовтня 2020 року) (сс. 3-8). Київ: Знання України.
- Попович М. (2017). Павел Копнин и его «Логика научного познания». *Філософські діалоги '2016: Історія та сучасність у наукових розмислах Інституту філософії (до 70-річного ювілею)*, 11-12, 5-30. <https://ars.vntu.edu.ua/index.php/ars/catalog/view/285/252/206-1>
- Причепій, С., Анучина, В., Дзюба, Я., & Горобенко, Я. (2022). Феноменологія знаків долі. Частина I. *Sententiae*, 41(2), 208-234. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.208>
- Шинкарук, В. (ред.). (1973). *Філософський словник*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- Шинкарук, В. (ред.). (1986). *Філософський словник*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- Шинкарук, В. (ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис.

Одержано 26.05.2025

REFERENCES

- Gabovich, O., & Kuznetsov, V. (2023). *Philosophy of Scientific Theories. Essay One: Names and Realities*. [In Ukrainian], Kyiv: Naukova Dumka.
- Kuznetsov, V. (2017). From the study of theoretical physics to philosophical modeling scientific concepts and theories: Under influence of Pavel Kopnin and his school. *Philosophical Dialogues '2016: History and Modernity in Scientific Reflections of the Institute of Philosophy (to the 70th Anniversary)*, 11-12, 62-92. <https://ars.vntu.edu.ua/index.php/ars/catalog/view/285/252/206-1>
- Kuznetsov, V. (2020). Thirty-five years later. To a new reading of the article on the principles of the unity of philosophy and mathematics. In A. E. Konversky et al. (Eds.), *Categories. Based on the results of the All-Ukrainian round table "Reading the memory of Ivan Boychenko - 2020. Man. History. Categories"* (October 23, 2020) (pp. 3-8). [In Ukrainian]. Kyiv: Znannia Ukrainy.
- Popovych, M. (2017). Pavel Kopnin and his «Logic of Scientific Knowledge». [In Russian]. *Philosophical Dialogues '2016: History and Modernity in Scientific Reflections of the Institute of Philosophy (to the 70th Anniversary)*, 11-12, 5-30. <https://ars.vntu.edu.ua/index.php/ars/catalog/view/285/252/206-1>
- Prychepii, Y., Anuchina, V., Dziuba, Y., & Gorobenko, Y. (2022). Phenomenology of fate signs. Part I. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 41(2), 208-234. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.208>
- Shynkaruk, V. (Ed.). (1973). *Philosophical Dictionary*. [In Ukrainian]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.
- Shynkaruk, V. (Ed.). (1986). *Philosophical Dictionary*. [In Ukrainian]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.
- Shynkaruk, V. (Ed.). (2002). *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. [In Ukrainian]. Kyiv: Abrys.

Received 26.05.2025

Volodymyr Kuznetsov, Arina Oriekhova, Maksym Sahan

Philosophy of Scientific Theories as a Branch of Theoretical Philosophy. Part I

Interview by Arina Oriekhova and Maksym Sahan with Volodymyr Kuznetsov, dedicated to the state of the Ukrainian philosophy of science in the 1960s–1980s.

Володимир Кузнєцов, Аріна Орєхова, Максим Саган

Філософія наукових теорій як відгалуження теоретичної філософії. Частина I

Інтерв'ю Аріни Орєхової та Максима Сагана з Володимиром Кузнєцовим, присвячене стану української філософії науки в 1960–1980-ті роки.

Volodymyr Kuznetsov, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Chief Researcher at H. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv).

Володимир Кузнєцов, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту філософії імені Г. Сковороди НАН України (Київ).

e-mail: vladkuz8@gmail.com

Arina Oriekhova, postgraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Аріна Орєхова, магістрантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: orehovaa084@gmail.com

Maksym Sahan, postgraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Максим Саган, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: saganmaksim3@gmail.com
